

Ayetler Işığında Bireysel Ve Toplumsal Fesad Sebepleri

Duran Ali YILDIRIM*

Özet

“Fesad” kavramı Kur’an’da genel olarak, fert ve toplumun yeryüzü ve çevrenin, barış ve huzur ortamının, mal, can ve namus güvenliğinin bozulmasını ve yok olmasını, iman, ibadet, ahlâk, hak ve istikâmetten sapılmasını, şirk, küfür, nifak ve isyan olan inanç, söz, fiil ve davranışları ifade eder. Fesad, başta insanın kendisi olmak üzere her alanda meydana gelen bozulma, çözülme, ölçü ve dengeden sapma, faydalı olma özelliğini kaybetme, fitrattan uzaklaşma gibi olumsuz anlamların tamamını kapsamaktadır. Kur’an’a göre yeryüzüne yayılan fesadın temel sebebi, küfür ve şirkin topluma yayılmasıdır. İnsanın zaafiyetleri, kalbindeki kötülük duyguları, nefsi, hevası, cehâlet, şeytan, tağutlar, adâlet duygularını yitirmiş liderler/mütrafûn, sahip olduğu imkânlarla şımaran müstekbirler bireysel ve toplumsal fesadın en önemli faktörleridir. Fesat, psikolojik ve sosyolojik bir problem olduğu için, fesadı önlemeye yönelik çözüm yollarını da birey ve topluma saf bir tevhid inancı, evrensel ahlâkî değerler kazandırmak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur’an, İnsan, Fesat, Kötülük

Individual and Social Causes of Fasad (Turmoil) in the Light of Quranic Verses

Abstract

The concept of “fasad” in the Qur’an in general refers to many meanings including the destruction and the deterioration of the security and peace of individual and the society, the earth and environment, the possessions, life, and the honor; also deviations from faith, worship, morality and rights; and also beliefs, words, actions and behaviors containing shirk, kufr, discord and rebellion. Fasad, covers the whole range of negative meanings starting from people themselves and including the degradation, dissolution, deviation from equilibrium, withdrawal from the nature of the creation of losing the property of being useful in all areas of life. According to the Quran, the main reason for spreading corruption (fasad) on earth, is the spread out of blasphemy and idolatry in the society. The most important factors of individual and social corruption are the human frailty, evil feelings in the heart, the ego, infinite desires, ignorance, the satan, evil, leaders who lost their sense of justice (mutrafun) and arrogant individuals who are spoilt with their means. Since fasad (mischief) is a sociological and psychological problem, the prevention of fasad is only possible through giving the individual and society a pure monotheism belief and universal moral values.

Keywords: Qur’an, Human, Corruption, Mischief

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tefsi A. B. D. dr.ali70@hotmail.com

Giriş

Bu çalışma, psikolojik ve sosyolojik araştırmaların verileri de göz önüne alınarak ayetler ışığında insanı ve toplumu fesada sevkeden sebepleri ortaya koymaya yöneliktir. Fesadın her alanında ve her çeşidinde insan unsuru birinci derecede rol oynamaktadır. İnsan davranışlarında inanç ve onun kazandırdığı ahlâk, değer ve kültür son derece etkin bir role sahiptir. Bireylerden meydana gelen toplum, bireylerin kişilik özelliklerini ve karakter farklılıklarını yansıttığı gibi, bireyler de toplumun özellikleri hakkında bilgi ve fikir verir. İnsan toplumsal bir varlık olduğu için, onun fesadı sadece kendisinde kalmayıp toplumun tamamını etkileyen bir özellik taşımaktadır. Bu sebeple toplumu doğru analiz edebilmek, toplum hakkında sağlıklı bir düşünceye ulaşabilmek için bireylerin davranışlarını etkileyen sebep ve faktörleri bilmek gerekir. Bu durum toplumsal değişme, sapma, toplumsal çöküş ve helâk sebeplerini tespit etmeye imkân sağlar.

İnsanın sosyal ve doğal çevresiyle birlikte yaşadığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla bireyi toplumuyla, toplumu da bireyleri ile bağlantılı değerlendirmek gerekmektedir. Fesad bireyden topluma yayılan, daha sonra da tüm toplumu bozulmaya götüren özelliği ile Kur'an'ın en fazla üzerinde durduğu konulardan biridir. İnsandaki şirk, küfür ve nifak birey ve toplum üzerinden yeryüzüne fesad olarak yansımaktadır.¹ Ayrıca insanın zaafı, korkuları, kaygıları, hevası, hırs, tekebbür, cehâlet gibi kötülük kaynağı duyguları ile insanın kişiliğini ifade eden nefsi fesadın iç sebepleridir. Şeytan, tağutlar, toplum önderleri olan liderler/mütrafûn ise birey ve toplumu fesada sevkeden dış etkenlerdir. Bu sebeple Allah, elçilerini inanç ve ahlâken bozulmuş ve sapkınlaşmış toplumları uyarmak ve onları ıslah için göndermiştir.²

1 Enbiyâ, 21/ 22.

2 Hûd, 11/ 88.

1. İnanç Kaynaklı Fesad Sebepleri

'Fesâd' (فساد) salâh vezninde ve 'fûsûden' (فسودا)'ku'ûd' (فعودا) vezninde mas-tar olarak "bozulmak, çürümek, istikametten sapmak", isim olarak da zulüm, çal-kantı, düzensizlik, kuraklık, kıtlık, "herhangi bir şeyin itidal çizgisinden çıkması,³ bir şeyin salah halinin yok olması, tabii dengesinin bozulmasıdır. İnsandaki inanç bozukluğunu ifade bakımından da küfür, şirk, nifak, tuğyân ve isyân anlamlarına gelen bir kavramdır.⁴ Bir şeyin veya kimsenin azgınlaşması, hebâ olması, denge ve itidal çizgisinden çıkması da fesad olarak ifade edilir.⁵ Hikmetin gerekli kıldığı ölçünün tahrip edilmesi, değiştirilmesine de fesad denir.⁶

Fesat, insan kaynaklı psikolojik, sosyolojik ve insandan tabiata yansıyan eko-lojik bir problemdir. Kur'an'a göre fesadın sebebi insanın bizzat kendisidir.⁷ Top-lum ve tabiat dengesini bozma/ifsad eğiliminde olan insan⁸ aynı zamanda eğitim ve irşad yoluyla ıslah olabilecek bir yapıya da sahiptir.⁹ İnsandaki algı, anlayış, dü-şünce ve davranış bozulmasının tümünü ifade eden fesad, Peygamberlerin mü-cadele ettiği en önemli bireysel ve toplumsal sorunlardandır. Kur'an, insanların kendi yaptıkları sebebiyle yeryüzünde ortaya çıkacak fesadın neticesinde ceza-landırılan toplumların müşrik toplumlar olduğunu belirterek¹⁰ fesadın en önemli sebebinin inanç olduğuna işaret eder. Ayrıca insanın zaafı, olumsuz duyguları, kişiliği/nefsi, şeytan, cehâlet, mütrafûn ve tağutlar insanı fesada sevkeden diğer unsurlardır.

İnsan ve toplum fesadının temel sebepleri, Allah ve âhiret inancının olma-masıdır. Çünkü bu iki inanç ilkesi insanı kötülüğe ve isyana karşı frenleyen en etkin unsurlardır. İnsanın yaratıcıyı inkâr etmesi anlamında küfür, küstahlık, ki-birliklik ve had bilmezlik gibi çeşitli fiillerde kendini gösterir. Büyükleme an-la-mına gelen 'istikbâr' ve kişinin kendisini mutlak özgür addetmesi anlamına gelen 'istiğnâ'küfür' ile anlam yakınlığı, 'alçak gönüllülük' anlamına gelen 'tazarru'nun tam zıddında, İslam'ın genel din anlayışının merkezî unsuru olan ve her türlü kö-tülükten sakınma ve korunma anlamına gelen 'takva' ile zıtlık oluşturur.¹¹

Küfür, insanın iman etmediğine, inkârına işaret eden bir kavram olsa da insan-da sebep olduğu olumsuzluklar açısından ele alındığında, Kur'an'ın insanın olum-

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, Dâr-u Kahraman, İstanbul, 1986, s. 571; ed-Dâmeğânî, *Kâmusu'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1983, s. 357-358; Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul, 1304, I, 1240; Kutluer, *Fesad*, Md. DİA, İstanbul, 1995, XII, 421.

4 Er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1997, I, 306; İbnü'l-Cevzî, *Ebu'l-Ferec Abdurrahman (V. 597), Nühzetü'l-'Aynu'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, Müessesetü'r-Risale Beyrut, 1407/1987, s. 469; Âlusi, *Ruhu'l-Meânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1987, I, 153.

5 Âsım Efendi, *KâmusTercümesi*, "fsd" Md. I, 1240.

6 El-Askerî, Ebû Hilâl, *Kitâbu'l-Furûk*, B.y.y. Trs. s. 235.

7 Rûm, 30/ 41.

8 Bakara, 2/ 30.

9 Nisâ, 4/ 16, 146; Nahl, 16/ 119.

10 Rûm, 30/ 41-42.

11 Izutsu, Toshihiko, *Kuran'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay. İstanbul, 2011, s. 200-201.

lu davranışlarını imanının, olumsuz eylemlerini de inkârının bir neticesi olarak kabul ettiğini görürüz. İzutsu ‘fesad’ kelimesiyle ‘küfr’ arasında yakın bir ilişki olduğuna dikkat çekerek ‘fesad’ kelimesinin gerçekten dinî içerikle kullanıldığında küfr manâsına geldiğini iddia eder ve şu ayeti misal verir. “Onların bazıları O’na iman eder, bazıları da etmez. Rabbin bozguncuları daha iyi bilir.”¹² Bu ayette, ‘müfsit’ kelimesi, ‘tekzîb’ ile ilişkilendirilerek küfr anlamında kullanılmaktadır. Ayet siyak ve sibakı dikkate alınır, bu durum açıkça görülür.¹³

Küfr’ün sebebi olarak istiğna, istikbar ve taklit ile kalbin manevî fonksiyonunu kaybetmesi gibi hususların olduğu görülmektedir.¹⁴ Küfür, (iman-düşünce-eylem) çerçevesinde vahyedilene karşı gösterilen olumsuz tavırlar sürecinin en somut biçimidir. Yani insanı olumsuzluğa götüren basamakların nihaî noktasıdır.¹⁵ Buna göre insanın zâlim, müfsit, fâsık, müstekbir, bâğî ve tâğî (azgın/saldırgan) bir kişi haline gelmesi küfrünün bir neticesidir.

“Küfr” sadece diğer olumsuz niteliklerin etrafında kümelenedikleri eksenini oluşturmakla kalmayıp, Kur’an’ın ahlâk sisteminin bütünlüğü içerisinde bu kelimenin semantik yapısının net bir biçimde anlaşılması, olumlu niteliklerin çoğunun gereğince değerlendirilmesinde âdeta ön şarttır.¹⁶ Kur’an’a göre Allah yanında insanların en kötüsü sözlerinde durmayan, antlaşmalarına riayet etmeyen ve kötülük yapmaktan hiç çekinmeyen kâfirlerdir.¹⁷ Mü’minlerin söz ve ahitlerine özenle riayet etmeleri,¹⁸ müfsitlerin de ahitlerinden dönen kimseler olarak vafedilmeleri,¹⁹ “küfr”ün fesat unsurlarının tamamını kapsadığını gösterir.

Kur’an-ı Kerim bütün iyiliklerin kaynağında imanı görürken, bütün kötülüklerin kaynağı olarak da küfrü görmektedir. Bu sebeple kötü davranışlar Kur’an’da daima küfür ehline nispet edilmektedir. İman sahibi kişinin kötülük işlemesi, ârızî bir durum olup kalıcı değildir. Bu yaptığını iyi bir davranış olarak görmez ve farkına vardığında tevbe eder. Bu sebeple iman sahibi kişinin işlediği bu kötülük, yapısının bir parçası haline gelmez. Halbuki iman olmayan kişinin işlediği kötülük, yapısının bir parçası haline gelir. Kalıcı bir özelliğe sahiptir. Çünkü o, bu işlediğini içine sindirmektedir ve bundan dolayı pişmanlık duyarak tevbe etmesi de söz konusu değildir.²⁰ Böyle birine hiçbir uyarı da fayda etmez.²¹

Kur’an’ı Kerim her türlü kötü sıfat ve karakterlerin kâfir ve müşriklerden seçili örneklerle tasvir edildiğini ve bununla fesat ve kötülükleri ortadan kaldırmanın

12 Yunus, 10 / 40.

13 İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, s. 322.

14 Bkz. Demirci, Muhsin, *Kur’an’ın Ana Konuları*, İFAV Yay. İstanbul, 2008, s. 113-121.

15 Aydın, Mustafa, *Kur’anî Kavramlar*, Pınar Yay. İstanbul, 2010, s. 56.

16 İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, s. 199.

17 Enfâl, 8/ 55-56.

18 Ra’d, 13/ 20; Mü’minûn, 23/ 8.

19 Ra’d, 13/ 25.

20 Şimşek, M. Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, Beyan Yay. İstanbul, 2011, s. 38.

21 Bakara, 2/ 6; Yâsîn, 36/ 10.

yolunun, insanlara sağlam bir tevhîd inancı kazandırmaktan geçtiğini vurgular.²² İnsandan sâdır olan kötülükler, hem kendisine, hem başkasına, hem de çevresine zarar vereceğinden, insan eliyle meydana gelen her türlü fesadın sebebi, insandaki inanç bozukluğudur diyebiliriz. Bu anlamda “küfr” ile “fesad” arasında küfrün, fesadın sebeplerinden olması dolayısıyla yakın bir bağlantı söz konusudur. Çünkü eylem olarak fesat kabul edilebilecek başka kavramlar da küfür anlamında kullanılmaktadır. Maksattan sapmak anlamına gelen “ilhâd”, inkâr etmek anlamına gelen “cuhûd”, haktan ayrılmak ve hayâ perdesinin yırtılması anlamına gelen “fücûr”, din yolunun dışına sapma anlamına gelen “fısk” kelimelerinin de zaman zaman küfür anlamında kullanıldıklarını belirtmekte fayda vardır.²³

Tevhîd inancından yüz çevirmeyi ifade eden şirk de Kur’an’da fesâd sebebi olarak değerlendirmiştir.²⁴ Şirk’te direnen ve şirk’in yayılmasına zemin hazırlayıcı yardımcı olanlar da Kur’an’a göre müfittirler. Yeryüzünde ve göklerde tek egemen gücün Allah olması, evrensel düzenin ve barışın yegâne nedenidir. Tüm varlıklar, Allah’ın koyduğu ilâhî yasalara (sünnetullah) uymak suretiyle sulh ve salâh içinde olurlar. İnsanlar ve toplumlar da Allah’ın koyduğu yasalara uygun hareket ederlerse sulh içinde yaşarlar, ama insanlar bu yasaları tanımayıp başka varlıkları ilâh edinirlerse, yeryüzünde fesat ortaya çıkar, bütün doğal ve beşerî dengeler altüst olur.²⁵ Kur’an-ı Kerim, ilâh’ın birden fazla olması durumunda kâinatta meydana gelebilecek denge bozulmasının (fesad) kaçınılmaz olacağına işaret etmektedir.²⁶

İlâh’ın bir tek oluşu, kâinattaki denge, düzen ve nizamın da düzgün (salâh) iyi olmasına sebeptir. O halde ‘şirk’ hem kâinattaki dengenin, hem de insandaki fitrî yapı ve dengelin bozulması neticesini doğurur. Buna göre fesadın bir sebebi de şirk’tir. Çünkü şirk amellerde de olabilir, inançta da. Amelde olan şirk, fısk, fücür, tuğyân ve isyan olarak da nitelenebilir. Zira ma’siyet Allah’a değil nefse itaat etmektir.²⁷ Nefs ise ısrarla kötülüğü emretmektedir.²⁸

İnanç temelli kötülük ve fesad sebeplerinden birisi de nifak (النفاق)’tır. Nifak insanda bir manevî hastalık olup, kişiyi ikiyüzlü davranmaya sevkeden bir kişilik bozukluğudur.²⁹ Bu kişilik Kur’an’da müşrik ve zalimlerle birlikte fesad çıkarmada başı çeken gruplar içerisinde yer almaktadır. Kur’an önce münafığın aldatıcı dış görünüşüne dikkat çeker; Sonra da münafığın kötülükte ulaşabileceği noktaya işaret eder.³⁰

22 En’âm, 6/ 151.

23 Şimşek, M. Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 40.

24 Âl-i İmrân, 3/ 62-63.

25 Aydın, Mustafa ve Arkadaşları, Pınar Yay. *Kur’an ve Çağımız*, İstanbul, 2010, s. 62-63.

26 Enbiya; 21/ 22.

27 Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Beyrut, 1997, XXV, 128; Âlusî, *Ruhu’l-Meânî*, I, 153; İbn Âşûr, *Tahrîr ve’- Tenvir, Dâru’l-Tûnusiyye*, Tunus, 1974, I, 284.

28 Yûsuf, 12/ 53.

29 Bakara, 2/ 10-11.; Nisâ, 4/ 142-143.

30 Bakara, 2/ 204-206.

Münafık kişilerin oluşturduğu grup ve toplum fırsatçı ve menfaatçidir.³¹ Bunlar siyasette, ilimde, dinî değerlerde, iman veya küfrün bulunduğu her yer ve ortamda yerlerini alırlar.³² Bu durum, dinde ikiyüzlülük (nifak); dini kabul etme hususunda samimi olmamak demektir. Yani, İslam'ı din olarak kabul ettiğini bildirmekle birlikte, açıkladığı şeylerin ardından gelenlere inanmamaktır.³³ İlkelere inanmadan bu ilkeleri davranış, yaşayış ve düşüncede gerçekleştirmeden, sadece “İslam” kartını taşımaktan ibarettir.³⁴ Onlar İslam'a bir girerler, bir çıkarlar.³⁵ Menfaatleri hangi inancı gerektiriyorsa o tarafa meylederler.³⁶ Bunun için hep fırsat kollamakta, sinsice menfaatlerinin ortaya çıkacağı ortamı ve fırsatı kollamaktadırlar.³⁷ Kaypak kişilikleriyle her zaman mü'minlere zarar vermek istemişlerdir. Bu yüzden Allah onları kâfirlerle bir tutmuştur. Çünkü kâfirlerin İslam aleyhine yaptıkları her faaliyete destek ve ortak olmuşlardır.³⁸

Hz. Peygamber'in (a.s.) sözlerinde de münafıkların, yalancı, sözünde durmayan, emanete riayet etmeyen, kendilerine güvenilmeyen, tartışmacı, kavgacı, alaycı ve tartıştığında üste çıkmak için ölçü ve sınır tanımayan bir yapıya sahip olduğu anlatılmaktadır.³⁹ “Nifak” kelimesinin anlam alanına bakıldığında hep bir aldatma ve menfaat gözetme, kendini kurtarmaya çalışma gibi bozuk bir şahsiyete ait özellikleri taşıdığı anlaşılmaktadır.

Münafıkların en önemli özelliklerinin başında onların kalplerinin hastalıklı olması gelmektedir. Ayrıca bu hastalık gittikçe artmaktadır.⁴⁰ Kalbinde hastalık bulunan kişinin fesad sahibi biri olduğu muhakkaktır. Çünkü kalbi bozuk olanın söz ve davranışları da bozuktur. Onlar, toplumun yararını gözetiyorum görüntüsü vermeye çalışan, fakat bozgunculuk peşinde koşan kimselerdir.⁴¹ Aldatmayı ve menfaat elde etmeyi o kadar istemektedirler ki,⁴² bunun için çokça yalan söylemektedirler.⁴³ Açık bir şekilde bozgunculukla uğraştıkları halde, ısrarla kendilerinin bozguncu değil, ıslah ediciler oldukları yalanını hep kullanmaktadırlar.⁴⁴ Yalancı olmaları ayrıca onlarda korkuya da sebep olmaktadır. Çünkü onlar her an menfaatlerini kaybedeceklerinden ve yalanlarının ortaya çıkmasından ve böylece ifşa olmaktan endişe ederler: “(O münafıklar), kesin olarak sizden olduklarına

31 Nisâ, 4/ 141.

32 Nisâ, 4/ 137-140.

33 Münâfikûn, 63/ 1-6.

34 El-Behiy, Muhammed, *Kur'ânî Kavramlar*, Çev. Ali Turgut, Yöneliş Yay. İstanbul, 1995, s. 98.

35 Nisa, 4/ 137-138; Münâfikûn, 63 / 3.

36 Nisâ, 4/ 143.

37 Nisa, 4 /139-141.

38 Bakara, 2 / 14; Nisa, 4 / 140.

39 *Buhari*, İman, 33-34, Şehâdet, 28; *Müslim*, İman, 25, 58-59.

40 Bakara, 2 / 10.

41 Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 48.

42 Nisâ, 4/ 141.

43 Münâfikûn, 63/ 1.

44 Bakara, 2 / 11-12.

*dair Allâh'a yemim ederler. Halbuki onlar sizden değillerdir, fakat onlar korkak bir topluluktur.*⁴⁵

Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, münafıkların temel vasıflarındandır. Münafıklar, Mü'minler için adâlet istemezler, mü'minlerin üzerinden kötülüklerin gitmesini arzu etmezler. İyiliği değil kötülüğü emrederler.⁴⁶ Râzi'ye göre münafıkların en çok yapmak istedikleri şey fesad çıkarmaktır. Böylece münafıklar Hz. Peygamber ve onun yardımcılarını zayıf düşürmek istemişlerdir.⁴⁷ Çünkü münafıklar, yalancılardır ve onlar insan ve toplum üzerinde salâh ve iyiliklerin değil fesadın ve kötülüklerin çoğalmasını arzu ederler,⁴⁸ ellerindeki güç ve imkânları siyasî ve iktisadî düzeninve neslin bozulması için kullanırlar.⁴⁹

Netice olarak bozgunculuk yapmanın her çeşidi, “nifak” kelimesinin kapsamına girmektedir. Böylece, küfür ve şirk'te olduğu gibi, nifak da pek çok kötülüğün, her türlü bozgunculüğün sebeplerini içinde barındırmakta ve inançtaki buzukluğun söz ve davranışları da bozduğu açıkça anlaşılmaktadır.

2. Ahlâk Kaynaklı Fesad Sebepleri

2. 1. Fesad Sebebi Olarak Zaaflar

Kur'an insanın biyolojik, fizyolojik ve psikolojik olarak diğer varlıklarda bulunmayan birtakım üstün yeteneklere sahip olması yanında bazı zaaflarının olduğuna da işaret eder. Bu zaafların olumsuz görünen boyutları olduğu gibi, isabetli bir rehberlikle onu toplumsal bir varlık olmaya, sosyal dayanışmaya, paylaşım ve medeniyet kurmaya sevkeden etkenlerdir.⁵⁰

İnsanın fitratında var olan üstün ruhî cephesi yanında bir de beşerî yani maddî ve biyolojik cephesi vardır ki, Kur'an insanın bu tabiatı konusunda ruhî ve manevî cephesi hakkında olduğu kadar iyimser değildir. Nitekim cinsellik, evlat, para ve mevki gibi dünya menfaat ve zevklerine aşırı bağlılık, nankörlük, sabırsızlık ve tahammülsüzlük gibi beşerî zaafları da ahlâkî bakımdan insanın olumsuz yönlerini teşkil etmektedir.⁵¹

İnsanın zayıf yaratılmış bir varlık oluşunu⁵² Râzi (ö.606/1209), beden zayıflığı olmadığını, bundan maksadın insanı şehvet ve lezzetlere meyletmeye çağıran sebep ve etkenlerin çokluğu olarak anlamak gerektiğini söylemektedir.⁵³ Zemaşşerî

45 Tevbe, 9 / 56.

46 Taberî, Muhammed İbn. Cerir, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kurân*, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, I, 184.

47 Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II/ 66.

48 Münafikûn, 63/ 1-2.

49 Bakara, 2/ 205.

50 Koç, Ahmet, *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yay. İstanbul, 2005, s. 87.

51 Çağrı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, Birleşik Yay. İstanbul, 2000, s. 26.

52 Nisâ, 4/ 28

53 Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, IV, 55.

(ö.538/1143) ve Beydâvî (ö.685/1290) ise bu zayıflığın, insandaki şehvî arzulara yenik düşmesi, itaat konusunda yetersiz kalması olduğu kanaatindedirler.⁵⁴ İnsanın zayıflığı hem biyolojik hem de psikolojiktir.⁵⁵ Biyolojik olarak insan bir mikroba karşı bile mukavemet edemezken, psikolojik olarak ruhunda esen fırtınalara karşı bir varlık gösteremez, motiv ve komplekslerinin etkisinden kurtulamaz.⁵⁶

İnsanın bütün kötü hasletlerinin kaynağı olan temel güçsüzlük Kur'an tarafından "zaafiyet" ve "zihin darlığı" (القطر) olarak tanımlanmaktadır. İnsanın gururu, kendisini daha yüce bir kanunla özdeşleştirmesi, insanın ümitsizliği ve şevkinin kırılmasının sebebi bu zaafiyettir. Yine insanın kendisini yok edici benliği, devamlı yem olabileceği hırsı, aceleci ve telaşlı davranışı kendine olan güvensizliği ve kendini mahveden korkuları hep bu zihninin darlığından kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Ayrıca, "nefsine zulmetmek" deymi ve "her türlü adaletsizliğin yapana geri dönmesi" fikri, Kur'an'ın sıkça vurguladığı hususlardır.⁵⁸ İnsanın kendisine zulmeden eğilimleri büyük ölçüde onun "zaafiyet" ve "zihin darlığı" gibi özelliklerinden beslenerek gelişmektedir.⁵⁹

Bu anlayışı doğrulayacak şekilde Kur'an, "Allah'ın insanların kalplerini mühürlemesinden,"⁶⁰ "gözlerinin körleşmesinden"⁶¹ ve etraflarına baktıklarında teffekkür etmelerini engellemek için boyunlarına zincir vurulmasından bahseder. "Kalplerin mühürlenmesi" aslında, insanların kendi inkâr ve kötü davranışlarından dolayı karşılaştıkları bir sonuç olarak ifade edilir⁶² ve Kur'an bunu şu şekilde belirtir: "Onlar 'kalplerimiz perdelidir' dediler. Hayır, ama inkârlarından dolayı Allah onları lânetlemiştir, artık çok az inanırlar."⁶³ İnsanların kalplerinin mühürlenmesinin veya gözlerinin kapatılmasının sebebinin, Allah'ı inkârı, ahireti yalanlaması, fısı ve fücuru olduğu da anlaşılmaktadır.⁶⁴

Dolayısıyla insan davranışlarının içgüdüselliklerinden bahsetmek mümkün değildir. İnsan, ya "Tanrı'nın emirlerine uyararak" ya da "dosdoğru yoldan saparak" sürekli olarak hiç sonu gelmeyen zihni çatışmalara yakalanma veya onlardan kurtulmaya çalışma sürecini yaşamaktadır. Yolunu kendi hür iradesiyle seçme hak-

54 Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut I, 491; El-Beydâvî, Nâsurîd-Dîn Ebi Saîd Abdillâh b. Amr b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dâru'r-Reşid, Dimeşk-Beyrut, 2000, I, 349.

55 Koç, Ahmet, *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed.*, s. 88.

56 Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay. İstanbul, 1999, s. 39-40.

57 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, Fecr Yay. Ankara, 1993, s. 80-81.

58 Ankebût, 29/ 40; Fâtır, 35/ 43.

59 Çelik, Celalattin, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, İnsan Yay. İsyantul, 1996, s. 67. Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev. Alparslan Açıkgenç, Fecr Yay. Ankara, 1993, s. 84.

60 Bakara, 2/ 7; Şûrâ, 42/ 24.

61 Bakara, 2/ 18; Ârâf, 7/ 179.

62 Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, s. 67.

63 Bakara, 2/ 88.

64 Mutaffifîn, 83/ 10-14.

kıyla doğan birey,⁶⁵ “uyumlu” ya da “uyumsuz” rollerden birini tercih ederken her hâlükârda rolünden yana⁶⁶ davranışlar sergilemeye çalışmaktadır.⁶⁷

İnsanı ruhen tanımak, hiç şüphesiz onun psikolojik zaaflarını tanımakla mümkün olacaktır.⁶⁸ İnsan zafiyetlerle yaratılmış olan bir varlıktır.⁶⁹ O, yaşamındaki tavır ve hareketlerine bakıldığında, kıskanç, hased eden, nankör, zâlim, bencil, câhil, dünyaya ve mala aşırı düşkün, malı ve evladının çokluğuyla övünen, kendisine çok mal verildiğinde azan, az verildiğinde ümitsizliğe kapılan bir varlıktır. Aynı zamanda o fesat çıkarmaya da meyillidir. Çok çabuk ümitsizliğe kapılır. Korkuları endişeleri, kıskanç ve bencil duyguları olan, öfkelenen ve kin tutan özelliklere sahip bir yapıda yaratılmıştır.⁷⁰ İnsan zaafiyetleri sebebiyle aceleci ve telaşlıdır. Davranışlarının ileride vereceği sonuçları göremez ve düşünemez.

Zemaşerî, Allah'ın insanı kötü bir fitrat ile yaratmayacağı gerekçesiyle, olumsuz ve kınanmış olan zaafaların yaratılıştan olduğunu kabul etmez. Bunun aksine Allah'ın insanı 'Ahsen-i Takvîm' üzere yarattığını savunur.⁷¹ Râzi ise, fitratta var olan olumsuzlukların ve bu sebeple kınanan zaafaların insanda yaratılışla yerleştiği kabul edilirse, bunlardan kurtulmanın mümkün olmayacağını söyleyerek⁷² bu zaafaların fitriliğini kabul eder.

Kur'an açısından bakıldığında, insanın iki boyutlu olduğu görülmektedir. İnsanda bu iki boyuttan hangisinin ön plana çıkacağını belirleyen faktör, yine insanın kendi hür iradesinde somutlaşmaktadır. İnsanın çoğu zaman olumsuz rol oynaması daha çok zaafalarının güdümüne girmesi ile gerçekleşirken, olumlu rol oynaması da onun, genellikle fitratına uyması, fitratını koruması, kendisini yabancılaştırıcı etki ve unsurlardan arındırması ile gerçekleşmektedir.⁷³

Dünyanın bir imtihan yeri olması, imtihanın da mümkün olabilmesi, hayır ve şer gibi zıt bazı kabiliyetlerin varlığını zorunlu kıldığından, insan, zayıflık, acelecilik, şehvet, hırs, zalimlik, kan dökücülük gibi sonradan kazanılanlara nispeten, bazı cüz'î yeteneklerin kullanılması suretiyle yücelmesi de alçalması da mümkündür.⁷⁴ Şayet bu olumsuz ve zaafiyet olarak kabul edilen özellikler eğitilemeyecek ve düzeltilemeyecek olsa, Allah'ın bu durumları düzeltmeleri konusunda uyarılarda bulunması, ilâhî rehberlikle kulları aydınlatması söz konusu olmazdı. Adem'in

65 Kehf, 18/ 29; İnsan, 76/ 3.

66 Şems, 91/ 8.

67 Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, s. 68.

68 Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 81.

69 Nisâ, 4/ 28.

70 Bkz. İsrâ, 17/ 11; Enbiyâ, 21/ 37; Nisâ, 4/ 128; Nisâ, 4/ 128; Nisâ, 4/ 54; Mâide, 5/ 27; Âdiyât, 100/ 6; İbrâhim, 14/ 34; Şûrâ, 42/ 48; Mâide, 5/ 30; Hüd, 11/ 46; Ahzâb, 33/ 72; Âl-i İmrân, 3/ 14; Hüd, 11/ 10; Hadid, 57/ 20; Şûrâ, 42/ 27; Fecri, 89/ 15-16; Bakara, 2/ 30; Hüd, 11/ 9; Şûrâ, 42/ 28; Nisâ, 47 128; Arâf, 7/ 43; Haşr, 59/ 10.

71 Zemaşerî, *el-Keşâf*, IV, 495-496.

72 Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 511-512.

73 Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 67-72. Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, s. 69.

74 Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 44.

kendisindeki zaafiyetleri anlayıp, hata ettiğini itirafla, tövbe edip kendini affettirmesi⁷⁵ bu islah imkânın diğer insanlar için de varlığını gösterir.⁷⁶

Diğer taraftan insanın tatminsiz (helû'), hırslı ve sabırsız⁷⁷ olması, kendini aynı derecede hem verimli başarılarla hem de sürekli memnuniyetsizlik ile hayal kırıklığına sürükleyen bir iç tatminsizlik ile donatılmış olmasının neticesidir. Yani bu donanımın pozitif yahut negatif bir karakter göstereceğini belirleyen, insanın bu Allah vergisi donanımı kullanma tarzıdır.⁷⁸

Ancak insanların davranış ve zaafı hususunda da bazı farklılıklar gösterdikleri bir gerçektir. Örneğin; insanlardan bazılarının mal ve servete karşı çok zaafiyeti olup, bu husustaki saplantısı kendisini her türlü ihanete sevk edebilmektedir.⁷⁹ Kur'an buna Yahûdileri örnek verir.⁸⁰ Bazıları ise şehvete karşı zaafiyet gösterir. Şehvetini tatmin için ölçüsüzce ve müsrifçe harcamalar yapabilir meşru yolların dışına çıkabilir. Bazılarında ise makam ve ünvanlara karşı bir zafiyet vardır, bunlar için her türlü yalan, iftira, tehdit, şantaj yapma gibi toplum içinde bireyin hayatında büyük tıravmaların ve olumsuz neticelerin doğmasına sebep olarak şeytanın dürtüleri altında; arzularına ait lezzetlere ve şehvet hislerine yenik düşerler.⁸¹

Kur'an insanda var olan bu zafiyetleri, kendisine süslenmiş, aldatici, çekici, arzu ve istek uyandırıcı unsurlar olarak sayar ve bütün bunların dünya hayatının geçici birer metâ'ı olduğuna dikkat çeker.⁸² Allah bu kötü ve bozuk arzularını kontrol altına alanlar için daha iyi nimetler vadederek,⁸³ onu bu aldaticılardan sakınmaya ve kurtulmaya çağırır.

2. 2. Hevâ(الهوى)

Sözlükte "istek, heves, meyil, sevme, düşkün olma" gibi anlamlara gelen hevâ kelimesi, terim olarak, "nefsin, akıl ve din tarafından yasaklanan kötü arzulara karşı eğilimi" veya "doğruluk, hak ve fazilet ve erdemlerden saparak haz ve menfaatlere meyleden nefis manâsına gelir."⁸⁴ Hevâ kelimesinin anlamının, kabaca, nefsin şehvî ve hayvanî arzularından doğan tabii temâyülü olduğu söylenebilir. Kur'an bağlamında ise, kelimenin hiç değişmeyen anlamı, 'insanın dosdoğru yoldan sapsmasına neden olan kötü temâyüldür. Dolayısıyla hevâ Kur'an'da, Hakk'tan inzal olunan gerçek bilgi (vahy) anlamındaki ilâhî bilginin zıddını oluşturmaktadır.⁸⁵

75 Bakara, 2/ 37; Ârâf, 7/ 23. ; Tâhâ, 20/ 122.

76 Ârâf, 7/ 35.

77 Meâric,70/19.

78 Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, İşaret Yay. İstanbul, 1420/1999, III, 1187.

79 Ârâf, 7/ 175-176.

80 Mâide, 5/ 42, 62

81 Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 33.

82 Âl-i İmrân, 3/ 14.

83 Âl-i İmrân, 3/ 15.

84 Râgıp,el-İsfahaânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, "hvy" Md. s, 796-797.

85 Izutsu, Toshihiko *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 227.

Kur'an-ı Kerim'de 'hevâ' vahiy,⁸⁶ helâk,⁸⁷ nefsin arzuları⁸⁸ ve iki şey arasında kalan şey,⁸⁹ rüzgârın alıp götürmesi⁹⁰ gibi anlamlarda geçmiştir.⁹¹

İnsandaki olumsuz eğilimler arasında şehvî ve gazabî kuvvetler en dikkat çekenleridir. Ancak Allah, insanın özüne bunlardan daha güçlü başka bir fitrî kabiliyet yerleştirmiştir ki, bu da 'hikmet' olarak adlandırılan güçtür.⁹² Allah fesadı ve fesatçıları sevmez. Yaptıkları itibariyle kendisinde fesat bulunmadığı için, her türlü fiilinde itkân, sürekli bir düzen ve estetik sahibidir.⁹³ İlmi ve hikmeti her şeyi ihata ettiğine göre, hikmetinin dışında kalabilecek hiçbir şey yoktur ve var olanlar hep bir hikmet ve ahenk içinde, kendilerine en uygun olarak bulunmaları gereken hal üzere yaratılmışlardır.⁹⁴

Kur'an'a göre hevâ, vahyin zıddı bir durum oluşturmaktadır. Pek çok ayet buna işaret etmektedir.⁹⁵ Şu ayet özellikle hevâ ile Allah'ın peygambere uyması için çizdiği yol, koyduğu şeriat birbirinin zıddı olarak zikredilmektedir: "*Sonra da seni din konusunda açık bir yola (şeriat) koyduk. Sen ona uy, bilmeyenlerin hevâlarına uyma.*"⁹⁶ Vahye dayanmayan söz, hevâve hevestendir. O, toza, toprağa benzer, havada uçup gider.⁹⁷ Yani hevâsına tabi olan vahye tabi olmayı terketmiştir. Neticede dünyaya saplanıp kalmıştır. Öyle ki, hevasına tabi olan, kendisine yol gösterici olmak üzere ayetler/mucizelerle kendisine yol gösterilen o kimse şeytanın peşine ve takibine takılmış ve hevasına uymakla sanki vahiyden sıyrılmış, hevası yüzünden azgınlardan olmuştur.⁹⁸ Bu tamahkârlık ve doyumsuzluk onu haram helal demeden tüketme alışkanlığına götürür. Netice itibariyle aşırı gitmesinin sonunda Allah'ın gazabını hak etmiş olarak helâke sürüklenir.⁹⁹

Yukarıda kendisine hikmet verilen kimsenin çok hayra kavuştuğu bildirilen ayetten bir önceki ayette de,¹⁰⁰ şeytanın vaadlerine takılıp kalanların hikmetten yoksunlukları sebebiyle şeytanın tuzağına düşerek, infak ve tasadduktan engellenmekle, dünyalığa karşı bir tutku ve bağıllık onu hevasına kul etmekte böylece ıslah

86 Necm, 1,53.

87 Taha, 81.

88 Taha, 16; Furkân, 43; Necm, 23; Nâziât, 40.

89 İbrahim, 19/ 23/ 43.

90 Hâc, 22/ 30.

91 Mukatil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâirfi'l-Kur'ani'l-Kerim*, s. 325-326; ed-Dâmeğâni, *Kâmûsu'l-Kur'an*, s. 479-480.

92 İbn-Âşûr, *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XI, 82.

93 Bakara, 2/ 205; Neml, 27/ 88.

94 Düzenli, Yaşar, *Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İFAV Yay. İstanbul, 2000, s. 1-2.

95 Câsiye, 45/ 23-24; Necm, 53/ 3-4, 23.

96 Câsiye, 45/ 18.

97 Tâhiru'l- Mevlevî, *Mesnevî Şerhi*, Selam Yay. İstanbul, 1969, VI, 46-47.

98 Bkz. Arâf, 7/175-178.

99 Tâhâ, 20/ 81.

100 Bakara, 2/ 268.

olma ümit ve imkânını da kaybetmektedir.¹⁰¹ İşte bu dünyalık tutkusu ve doyumsuzluk insandaki fesad duygularını da tahrik etmektedir.

Kur'an'a göre peygamber hevasına değil vahye uyduğu için sapmaktan ve azmaktan uzaktır.¹⁰² Hakk eğer insanların hevâlarına uygun olsaydı yeryüzündeki her şey fesada uğrardı.¹⁰³ Kendilerine gönderilen peygamberin getirdiği vahyi tahrif ederek ortadan kaldıran Ehli Kitap şu uyarıya muhatap kalmıştır: “*De ki ey Kitap Ehli, daha önce saptırılmış ve birçoğunu saptırmış bir kavmin hevâlarına uymayın.*”¹⁰⁴ Zira Peygamber ve O'na gelen ayetleri (mucizeleri) inkâr etmeye götüren sebep de yine hevâ ve hevâ'ya tabi olmaktır.¹⁰⁵

Fesadın baş aktörleri olan zâlimler de vahiy bilgisini terk ederek hevâlarına tâbi olurlar. Hevâya tabi olmak da insanı sapıklığa götürür.¹⁰⁶ Ayrıca, insanların hevalarına tâbi olmaları, onları istikametten ve adâletten uzaklaştırır.¹⁰⁷ Bunu ifade anlamında Dâvud (a.s.)'a şöyle denilmiştir: “*Ey Davud! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife (adaletten sorumlu) kıldık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna (hevâ) uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için, hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır.*”¹⁰⁸ Kur'an, insandaki hevânın etkisine, salâha yönelişten alıkoyduğuna, bundan dolayı da doğru yoldan ayrıldığına, hak ile batıl, hayır ile şer, hidayet ile dalâletin arasını tefrik etmekten yoksun bıraktığına işaret etmektedir.¹⁰⁹

Heva, insanda algı problemi de yaratmaktadır. Biz bu duruma “İnsan bir şeyi görmek istediği gibi görür” ifadesini kullanırız. Bir şeyin gerçekliğini algılamada meydana gelen herhangi bir bozulma da, motivlerin idrak üzerindeki yansımadır. Bazen insan güzel bir şeyi çirkin, çirkin bir şeyi de güzel görür. Kur'an, motiv, eğilim ve hevânın, idrakte meydana getirdiği bozulmayı dile getirmektedir.¹¹⁰ İnsandaki bu özellik Kur'an'a şöyle yansımıştır: “*Kötü ameli kendisine süslü gösterilip de onu güzel gören kimse, ameli iyi olan kimse gibi mi olacaktır?*”¹¹¹ Diğer taraftan iyi amel sahibinin kendisine yol gösteren vahy'e, kötü amel sahibinin de hevâya uyarak davrandığı anlaşılmaktadır.¹¹²

Genel anlamda Kur'an, insanlardan, motivlerini dizginlemelerini, onları kontrol altına alıp aşırıya kaçmadan meşru sınırlar çerçevesinde doyurulmalarını

101 Câsiye, 45/ 23.

102 Necm, 53/ 2-4.

103 Mü'minûn, 23/ 71.

104 Mâide, 5/ 77.

105 Kasas, 28/ 47-50.

106 Rûm, 30/ 29.

107 Şûrâ, 42/ 15.

108 Sâd, 38/ 26.

109 Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, (Çev. Hayati Aydın), Fecr Yay. Ankara, 2004, s. 139.

110 Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 122.

111 Fâtır, 35/ 8.

112 Muhammed, 47/ 14.

istemektedir. Bu sayede kişi, hevâ ve şehvetlerine kul olmaktan kurtulmakta, sadece dürtüleri üzerinde bir denetleyici, kontrol altına alıcı ve yönlendirici bir konuma gelmektedir.¹¹³ Nefsini hevâsına tabi olmaktan koruyan, kendini kurtarmış olur.¹¹⁴ Nefsi hevâdan alıkoymak; insanın dürtülerini dizginlemesi, şehvetlerinden alıkoyması ve onları kontrol altına alması demektir.¹¹⁵

İmandan yoksun kişiler, yeri geldikçe daha çok hevâları istikametinde hareket ederler; dilediklerince yaşamak, istediklerini yapmak, her ne pahasına olursa olsun tutkularını doyurmak peşindedirler.¹¹⁶ Netice olarak hevâ, insanı inanma, iyiliğe yönelme ve hakikati kabul etme yolunda önemli engellerin başında gelmektedir. İnsanı kötülüğe ve fesada sevkeden unsurlardan biri de hevâdır. Bu duygu, insana iyi olanı kötü, kötü olanı da iyi gösteren bir etkidir. Kur'an, insandaki hevânın olumsuz etkisine, insanı salaha yöneliştiren alıkoymağına, bundan dolayı da doğru yoldan uzaklaştırdığına işaret etmektedir.¹¹⁷ Hevaya tabi olanlar, ilimden, imandan, vahiyden ve hakikatten uzaktırlar. Onların tek arzuları istedikleri gibi yaşamak, kendilerini tatmin adına hiçbir kötülüğü yapmaktan çekinmemektir. Kendilerini, zevklerini, şehvetlerini tatminden başka bir şey düşünemezler. Ahirete inanmadıkları için tek gayeleri dünyadır,¹¹⁸ başka hiçbir şeyle de tatmin olmazlar.

2. 3. Nefis (النفس)

Nefis, kelime olarak can, kan, ruh, bir şeyin özü, cevheri ve kendisi, o şeyin cümlesi ve bütünlüğü anlamlarına gelmektedir.¹¹⁹ Dolayısıyla insanın nefsi, kendisi, zatı, özü ve cevheri olarak kabul edilir.¹²⁰ İnsandaki gazap ve şehvet kuvvetinin toplandığı şeydir.¹²¹ Nefis, latîf bir şeydir ki, bedene tevdi edilen kötü huyların mahallidir.¹²² "Nefis" kelimesi Kur'an'da sık sık kullanılmakta olup, bu kelime İngilizceye "soul" (ruh) diye çevrilmektedir. Halbûki bu terim Arapça'da "kişi" veya "kendî" anlamına gelir. "النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ" ve "النَّفْسُ اللَّوَامَةُ" ibareleri "durum", "yön", "mizac" (huy) veya insan şahsiyetinin temayülleri olarak anlaşılmalıdır.¹²³

İslâm kaynaklarında nefis iki değişik anlamda ele alınmıştır:

1. Nefis, insandaki istekler, arzular, güdüler, dürtüler ve duygular bütünüdür.

113 Necati, *a.g.e.*, s. 56.

114 Nâziât, 79/ 37-41.

115 Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, s. 56.

116 Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Akademi Yay. İzmir, 2008, s. 356.

117 Kasas, 28/ 50; Ayrıca Bkz. Sâd, 38/ 26; Nisâ, 4/ 135; Câsiye, 45/ 23; Necm, 53/ 23; Rûm, 30/ 29

118 Nahl, 16/ 107.

119 İbn Manzur, *Lisânu'l- Arap*, "Nefs" Md. VI, 233.

120 Askerî, Ebû Hilâl, *Furûku'l-Luğa*, s. 83; Râgıp, el-İsfahanî *el-Müfredât*, s. 501.

121 Gazalî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-i Ulûmi'd-Din*, Şeriket-u ve Mektebetu ve Matbaat-u Musdafa, Mısır, 1939, III, 3.

122 Kuşeyri, *Risâle*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay, İstanbul, 2003, s. 183.

123 Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 66-67.

Uygun eğitim almamış insanda ortaya çıkan kötü huy ve özellikler buradan kaynaklanır,

2. İnsanın hakikati ve kendisi. Gazzâlî (v. 505/1111), bu anlamda nefsin kalp, ruh ve akılla eş anlamlı olduğunu belirtir.¹²⁴

İnsan nefsi iki temel özelliğe sahiptir:

a) Nefis dinamiktir, kendi kendisini dengeleyici bir sistemdir ve onda zıt eğilimlerin meydana getirdiği psikolojik bir gerginlik ortamı vardır. Bu gerginlikler davranışlarda güdüleyici bir sistem olarak rol oynarlar. Kur'an'da nefsin bu özelliğine işaret edilmektedir.¹²⁵

b) Nefiste gelişme ve olgunlaşma gücü vardır. İlkel haliyle nefis, içgüdüsel isteklerin baskın olduğu, dolayısıyla ahlâkî ölçülere uyum sağlamakta zorlandığı için kötülüğe yatkındır. Bu özellikteki nefis derecesine 'nefs-i emmâre' denilir.¹²⁶

Nefs, tek tek her varlığa, diğerlerinden ayrı özellikte bir varlık kazandıran yön, ya da bu varlığın kendisidir. Bu bakımdan nefis, genellikle dünya hayatının, maddi kaynağı olarak görülmüştür. Şu halde, nefsin nebatî ve hayvanî özellikleri vardır; her varlığın ayrı bir nefsi veya her varlık ayrı bir nefis olduğu gibi kendinde her varlıktan bulunan insan nefsinin de madenî, nebatî ve hayvanî unsurlardan oluştuğu¹²⁷ söylenmiştir.

Âyetlerdeki "nefs" kavramıyla da, insan olarak nitelediğimiz varlığın fiillerinin gerçekleşmesine ve insan düşüncesine ve aklına etki etmesine işaret edilmektedir. "Allah'ın nefislerde olanı bilmesi",¹²⁸ anlamındaki ayetlerde ifade edilen husus, "Allah'ın kalplerde ve gönüllerde olanı bilmesi" ile aynıdır. Kur'an'ın kalp terimini düşüncenin merkezi olarak nitelendirdiği unutulmamalıdır. Fakat insanın düşünce planı, insanı eyleme yönelten ve etkiyi kabul eden şey, insandan ayrı bir şey değildir.¹²⁹

Nefsin "kötülüğü emredici" anlamda kullanılmasına gelince, bununla ilgili ayetin¹³⁰ tefsirinde Hamdi Yazır; "Nefsime temize çıkarman" - Yûsuf'un gıyabında kendisine hıyanet etmediğimi bilsin diye hakkı itiraf ederken kendimi hıyanetten büsbütün tebrie ve tenzih de etmem, çünkü daha önce söylediğimi söyledim, yaptığımı yaptım, "gerçekten nefis ısrarla kötülüğü emredicidir." Haddi zatında nefsibeşer fenalığı kuvvetle emredicidir, fenalık kumandanıdır. Yani umumiyetle

124 Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Din*, III, 3.

125 Şems, 91/ 7-10; Tîn, 95/ 4.

126 Hayrettin Karaman ve Arkadaşları, *Kur'an Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara, 2006., V, 504-505.

127 Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 196.

128 Nisâ, 4/ 63; Neml, 27/ 74.

129 Yar, Erkan, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsan Bütünlüğü*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2000., s. 57-58.

130 Yûsuf, 12/ 53.

nefsi beşerinin tabiatında şehvete meyl ve o yolda kuvvet ve imkânlarını kullanma hasleti vardır. Bu sebeple sırf nefesine kalırsa insan fenalığa düşer.”¹³¹

Kur'an'da nefsin kötülüğe sevkedici özellikleri olduğunu ifade eden başka ayetler de vardır. Meselâ, Hz Yusuf'un kardeşleri sahte kan bulaştırılmış bir gömleği babalarına getirdiklerinde babaları Yakup (a.s.) şöyle demişti: “*Her halde nefisleriniz sizi aldatıp (kötü) bir işe sürükledi*”¹³² Çünkü kardeşleri Yusuf'u öldürme kastıyla kuyuya atmışlardı. Bu eylemleri Yusuf'un kardeşlerini yakıp kavuran haset duygularından başka bir şey değildi. Yine aynı surede Yâkup (a.s.) oğullarına: “*Nefisleriniz sizi bir iş yapmaya sürükledi. Artık bana düşen güzel bir sabırdır.*”¹³³ Bununla oğullarının, nefislerinin tahrikiyle kötü bir iş yaptıklarını ima ediyordu. Sâmiri, Hz Musa Tür dağına gidince ardından bir put icad etmiş onu insanların önüne ilâh olarak çıkarmış ve insanlar da ona tapmaya başlamışlardı. Bu duruma tepki gösteren Musâ'ya Sâmiri şöyle cevap vermişti: “*Nefsim bana böyle yapmayı hoş gösterdi*”¹³⁴ İnsan içindeki haset duygusunu en yakın kardeşine karşı harekete geçiren nefsin, Hz Adem'in oğullarını kardeş katline götürdüğünü ayet bildiriyor: “*Derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti de kardeşini öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu.*”¹³⁵

Yukarıdaki her iki ayette de nefsin insan içindeki kıskançlık duygularıyla, içindeki dünyalığa olan hırsının insanı kötülüğe sevkettiğini gösterir. Kendine verilen istidâtları yanlış yollarda kullanan nefis, bir birey olarak neticede kendini hakikatin ölçüsü olarak görür ve böylece ruh ve mutlak hakikat, dolayısıyla Hakk da örtülmüş olur. Küfür budur ve yeryüzünde fesad, kavga ve anarşinin kaynağıdır. Tek tek bireylerin adetâ birer ‘Rabb’, nefsin de ilâh haline gelmesi, yeryüzünün kan gölü ve zulüm meydanı haline gelmesi demektir.¹³⁶

Kur'an'a göre nefis (kişi), şeytanın vesveselerine kapılarak ona uyar, onunla işbirliğine girer, kötülüğü işler, fakat şeytan onu hesap gününde yüzüstü bırakır, nefis de bundan pişmanlık duyar. “*O halde beni kınamayın, nefsinizi (kendinizi) kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız.*”¹³⁷ Nefsin (kişi) aniden gelen bir azap karşısında pişmanlık duyması¹³⁸ kötülüğe kendisinin sebep olduğunu kabulü anlamına gelir. Nefis, sadece şeytanın fısıltılarına kanmakla kalmaz, ayrıca kendi de insana birtakım kötülükleri yapması yönünde vesvese verir.¹³⁹

131 Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2873.

132 Yûsuf, 12/ 18.

133 Yûsuf, 12/ 83.

134 Tâhâ, 20/ 96.

135 Mâide, 5/ 30.

136 Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 197.

137 İbrâhim, 14/ 22.

138 Zümer, 39/ 56.

139 Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay. İstanbul, 1997, s. 32.

“And olsun insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız.”¹⁴⁰

Ayrıca nefis insana cimriliği emreder ve insanı infak ve tasadduktan neticede şükürden alıkoyar.¹⁴¹ İnsandaki cömertlik ve isâr duygusunu öldürür. Bu yönüyle nefis, cimriliğinden sakınılması gereken bir unsurdur.”¹⁴² Nefisler kıskançlığa ve bencil duygulara hazır ve elverişlidir. İnsandaki haset duygularını tahrik eder.¹⁴³ Nefs'teki bu özellikler, insanı eşler arası ıslahı değil, fesadı, kardeşler arası sevgiyi değil husumeti ve cinayeti, kanaatkâr olmayı değil tamahkâr ve saldırgan olmayı, paylaşımcı değil bencil olmayı ortaya çıkarır ki bütün bu olumsuzluklar, hem toplumda hem de tabiatta fesadın çoğalmasına sebep olur. Öyleyse Allah'a verilecek hesaptan korkup nefsi hevâdan, kötü isteklerden alıkoymak gerekmektedir.¹⁴⁴ Böylece nefsin kötülüklerinden kurtulup huzura ermek mümkündür.¹⁴⁵

İnsanı Allah'ın dininden, Peygamber'in yolundan alıkoyan nefistir. Ayette şöyle buyurulmuştur: “Kendini (nefsini) bilmeyenden başka İbrahim'in dininden kim yüz çevirir?”¹⁴⁶ Ayette “sefih nefis” olarak geçen ifade kendini bilmeyen diye çevrilmiştir. Her türlü kötü huy ve arzuların sahibi nefstir. Vahiiden yüz çevirerek hevâ'ya uyma, zanna tabi olma, bir takım tanrılar icad ederek Allah'a şirk koşma hepsi nefsin kötülükleridir.¹⁴⁷ İnsanın nefsini unutmaması veya ayette geçtiği şekliyle “Allah'ın nefsini kendisine unutturduğu kimse”¹⁴⁸ ifadesine gelince, İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) bunu şöyle açıklar: “Her yönüyle değil de bazı yönlerden özellikle nefsin olgunlaşması, maslahatı ve saadeti konusunda onlar nefislerini unuttular. Şehvet, haz ve irade yönüyle nefislerini unutmamış olsalar bile, Allah c.c. yapmaları, elde etmeleri gereken nefislerinin maslahatlarını; sakınması, uzak durması gereken ayıpları, kusurları; Allah'ı tanıması için yaratılan olgunluğu onlara unutturmuştur. Onlar, nefisle ilgili bazı hususları bilseler de nefislerinin gerçeklerinden habersizdirler.”¹⁴⁹

İnsanda nefis, imana engel olan, kötülüğü ısrarla emreden yönüyle bütün kötülüklerin kaynağı olurken,¹⁵⁰ terbiye edilerek kendini sorgulama ve kınama noktasına ulaşabildiği gibi,¹⁵¹ kişi kendi nefsiyle mücadeleye girerek¹⁵² de nefsinin kötülüklerinden engelleyebilir. Bunun bir sonraki mertebesi ise, iyilik yapmaya alış-

140 Kâf, 50/ 16.

141 Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, s. 32.

142 Haşr, 59/ 9,

143 Nisâ, 4/ 128.

144 Ögke, Ahmet, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, s. 32.

145 Nâziât, 79/ 40.

146 Bakra, 2/ 130.

147 Necm, 53/ 23.

148 Haşr, 59/ 19.

149 İbn Kayyim, el-Cevziyye, *Kitabu'r-Rûh*, Çev. Şaban Haklı, İz Yay. İstanbul, 1993, s. 272.

150 Yusuf, 12/ 53.

151 Kıyâme, 75/ 2.

152 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut, Trs. VI, 20-22.

tırılmış, emir ve kontrol altına alınmış ve râzı olunan nefistir ki Kur'an'da (النفس المرضية - المطمئنة) olarak ifade edilmiştir.¹⁵³

Nefis dediğimiz şey, eğitilerek, terbiye edilerek iyiliğe yöneleceği gibi, boş bırakılarak, arzu ve hevasına terkedilerek azgınlaşıp kötülüğe de meyledebilir. Öyleyse nefsi kötülecek ve aşağılamak yerine, eğitmek, terbiye etmek, manevî yönü kuvvetlendirmek, sâlih amellere yönelmek, takvâya ulaşmaya çalışmak, nefsi iyiliğe alıştırmak tercih edilmelidir.

2. 4. Cehalet (الجهالة)

Cehâlet ve 'cehl'in ilk anlamı ilmin, bilmenin zıddı olarak İslâm literatünde yer almış bir kavramdır. İkinci anlamı bir şeye olduğunun hilâfına inanmak, üçüncü anlamı ise bir şeyi hakettiği şekilde yapmamaktır. İtikadı ister sahih ister bozuk olsun namazı kasden terkedenin namaz kılanla alay etmesi gibi ki, burada "istihza" hareketi cehalet olarak algılanır. Bununla birlikte, düzensiz işleyiş, bir şeyin üzerinde bulunduğu durumun haricinde düşünüp, aksine bir davranış sergilemek anlamlarına da gelmektedir.¹⁵⁴ Câhiliye dönemindeki kullanımına dayanarak 'cehl'in esas olarak, "azgınlık, serkeşlik, arzuların etkisinde kalma, hayvanî içgüdülere boyun eğme", kısaca, barbarlık ve had bilmezlik anlamına geldiği söylenmiştir. Buna göre 'cahilin karşıtı, âlimden ziyade, ihtiyatlı, ağırbaşlı, ahlâklı, günümüz kullanımında "medeni" ve "görgülü" insanı ifade eden "halîm" diyebiliriz.¹⁵⁵

Bu yapıları sebebiyle karşılaştıkları problemleri akıl ve muhakeme yoluyla ölçüp sükûnet ve vâkar ile değerlendirmeden öfkelenip hiddete kapılarak taşkıncı hareketler sergilemek¹⁵⁶ cahillerin genel karakterlerini yansıtmaktadır. İzutsu, Goldziher'in 'cehl'i, ilmin karşıtı değil, aslında "uygar insan", 'makul insan' anlamına gelen, sakinme, sabır, hoşgörü ve körü-körüne bağlanmaktan uzak durma gibi özellikleri kapsayan 'hilm'in zıddı bir anlamda olduğunu belirtir. O'na göre kelimenin birincil semantik işlevi, putperest Arapların haşin ve gözü kara mizacını andırmasıdır.¹⁵⁷ Kelimenin asıl anlamında, kabile onurunun ta'assup duyguları içinde sonuna kadar korunması, yılmaz bir çekişme ve böbürlenme ruhu ve aşırı derecede tutkulu bir mizaçtan kaynaklanan her türlü kaba ve ham davranışlar vardır.¹⁵⁸ Şeref ve haysiyetin bu kadar önemsenmesine karşın hilm ve yumuşak huyluluğun zillet kabul edildiği bir dönem¹⁵⁹ olan câhiliye, "iyiyi kötüden ayırt edemeyen, yaptıkları kötülükler için asla af dilemeyen, duyarsız ve vahşiyane bir

153 Fecr, 89/ 27- 28.

154 Râgıp, el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 102; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, "chl" Md. VII, 368-369.

155 Çağrı, Mustafa, "Cehâlet" Md., *DİA*, VII, 219.

156 Ögmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araçlar*, İz Yay. İstanbul, 2013, s. 147.

157 İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 77; İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, Çev. M. Kürşat Atalar, Pınar Yay. İstanbul, 2012, s. 302-303; Ögmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araçlar*, s. 144.

158 İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 79.

159 Ögmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araçlar*, s. 143.

tutum,¹⁶⁰cehl ve cehâlet, öfke, şiddet, saldırganlık, serkeşlik gibi ahlâkî kötülükleri ifade eden bir terimdir.¹⁶¹

Cehâlet, aynı zamanda “bilgisizlik, görgüsüzlük, kibir, bozgunculuk, serkeşlik gibi anlamlara gelen bir ahlâk terimidir.”¹⁶² Vahşetin, haksızlığın, ahlâksızlığın, adaletsizliğin son derece yaygın olduğu şirk toplumlarının İslâm’la tanışmadan önceki haline “câhiliye toplumu” denilmesinin sebebi budur. İnsandaki cehâlet, onu şirke, sapıklığa ve hak tanımazlığa sevk etmektedir.¹⁶³Cehaletin etkileri, insanın Allah ile ilişkilerinde olduğu kadar, kendisiyle ve sosyal çevresiyle ilişkilerinde de ortaya çıkmaktadır. Kabaran şehvetin ve öfkenin aklı örterek hilmi gidermesiyle, gerçeğe karşı duyarsızlaşan insan, hem nefesine hem de başka insanlara zulüm ve taşkınlık yaparak¹⁶⁴ cehaletini izhar etmektedir.

Cehâlet Kur’anda itikadî, amelî ve ahlâkî anlamlarda olmak üzere; Nuh kavmi ve İsrailoğullarının Peygamber’den putlar yapmasını istemeleri,¹⁶⁵ Allah’ın emirlerini dinlememe adına peygambere karşı direnmeleri,¹⁶⁶ aynı gerekçeyle Allah’ın emirleriyle alay etmeleri cehalet kabul edilmiştir.¹⁶⁷ Lût kavminin işlemiş olduğu sapıklık,¹⁶⁸ zinaya meyil ve şehvet düşkünlüğü¹⁶⁹ ile Hûd kavminin Peygamber’in Allah’ın azap uyarılarına karşı cesaret göstermeleri¹⁷⁰ gibi pek çok davranış “cehalet” olarak vasıflandırılmıştır.

Ayrıca İslâm öncesi yaşantı olarak ifade ettiğimiz cahiliye yaşantısı, Kur’an’ın da ana hatlarını çizdiği, egoizm ve nemelâzımcılık,¹⁷¹ müstehcen giyim ve davranış tarzı,¹⁷² ateşli bir milliyetçilik (hamiyyet) ve gurur,¹⁷³ keyfe (hevâ) göre bir yaşayış ve bunun üzerine kurulmuş bir hukuk sistemi,¹⁷⁴ olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla zulmün sebebi de yine cehalettir.

Câhiliye dönemine ait şiirler Arapların izzet-i nefesine çok düşkün olduklarını, şeref ve haysiyeti rencide eden bir muameleye maruz kaldıklarını veya en küçük bir haksızlığa uğradıklarını anladıklarında isyan ettiklerini, bu durumun onları savaşa ve saldırganlığa tahrik ettiğini göstermektedir.¹⁷⁵Câhiliye dönemi savaşları-

160 Bkz. Izutsu, *Kur’anında Dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 82.

161 Çağrırcı, “*Cehâlet*” *Md.*, *DİA*, VII, 219.

162 Çağrırcı, “*Cehâlet*” *Md.*, *DİA*, VII, 218.

163 Enâm, 6/ 111.

164 Koç, Ahmet, *Kur’anında İnsan ve Hz. Muhammet*, s. 89.

165 A’râf, 7/ 138; Zümer, 39/ 64.

166 Hûd, 11/ 25-29.

167 Bakara, 2/ 67.

168 Neml, 27/ 54-55.

169 Yusuf, 12/ 33.

170 Ahkâf, 46/21-23.

171 Âl-i İmrân, 37 154.

172 Ahzâb, 33/ 33.

173 Fetih, 48/ 26.

174 Mâide, 5/ 49-50.

175 Ögmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araplar*, s. 141.

nın zâhirî sebeplerinin, Arapların kibirle eşdeğer gördükleri şeref ve haysiyet anlayışının olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷⁶

Böylece cahiliye yaşantısının inanç ve düşünce yapısı, yaşam tarzı ve sosyal realitesi, ahlâk ve davranış, yargı ve siyasal düşüncesinin dört bir taraftan kuşatıcı bir çerçevesi çizilerek tasvir edilmiştir.¹⁷⁷ Câhiliye dönemi âdetlerinin başında kendi ırkı, soyu ve kabilesiyle övünme ve üstünlük taslama âdeti gelmektedir. Bu durum kimi insanları, Hucurât suresi ayetlerinde yasaklanan¹⁷⁸ iç çatışmalara, alaya alma, kötü lâkap takmaya, su'izanda bulunmaya, tecessüse ve gıybeta sürüklüyordu.¹⁷⁹ Çoğunluğunu okuma yazma bilmeyen bedevilerin oluşturduğu Arapların câhiliye dönemleri haram ayların dışında güvenliğin olmadığı, kabilelerin sürekli birbirlerine saldırdığı kargaşalı, çalkantılı, heyecan, macera ve kaos içinde bir hayat olduğu¹⁸⁰ için “Câhiliye Dönemi” olarak isimlendirilmiştir.

Gerek Kur'an'ın ifadelerinde gerekse müfessirlerin açıklamalarında, cehâlete tekâbul edecek ifadenin hevâya göre hareket etmek olduğunu, bundan dolayı “cehâlet” kavramını, hevâya göre hareket etmek olarak tarif etmenin daha isabetli olacağı yönündeki açıklamalar, Arapların yaşam tarzları ve karakter yapılarına da şahitlik etmektedir. Çünkü Araplar, kolaylarına geleni tercih etmeleri, keyfe göre açılıp saçılmaları,¹⁸¹ aralarında aşiret taassubu ile hareket ederek kan dökmeleri, hep hevâya göre hareket etmenin bir neticesi olduğundan, “câhiliye” olarak anılmaktadır.¹⁸² Cehâlet hem itikadî hem de ahlâkî yönden insanı bozulmaya ve sapmaya götürür: “*De ki. Ey cahiller! “Siz bana Allah'tan başkasına ibadet etmemi mi emrediyor sunuz?”*¹⁸³

Cahillere karşı erdemli bir davranış sergilemek gerektiğini Furkan suresindeki şu ayetten anlıyoruz: “*Onlar (Rahmânın Kulları), yeryüzünde ağır başlı bir şekilde yürürler, cahiller kendilerine sözle sataşınca, ‘selâm’ derler.*”¹⁸⁴ Bu ayet, cehâletin ağırbaşlılığın zıddı olduğu, cahillerin de konuşulacak, tartışılacak, dostluk kurulacak kişiler olmadıklarına işaret eder. Ayrıca, oruçlu olan bir kimseye cahiller sözle sataşacak olurlarsa, onlara karşı “ben oruçluyum” diyerek oruçlu iken saldırganlığa karşı olduklarını söylesinler,¹⁸⁵ anlamındaki hadis-i şerifte de cehâletin bu anlamına dikkat çekilmiştir.

Kur'an'da iki yerde zulüm kavramı küfür ve ‘cehl’ kavramlarıyla birlikte ‘mübâlâğalı ism-i fâil’ kalıbıyla kullanılmıştır. Özellikle bunlarla da, insanın ceha-

176 Ögmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araplar*, s. 142.

177 Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 228-229.

178 Hucurât, 49/ 11.

179 Güven, Şahin, *Erdemli Toplumun İnşası Hucurât Suresi Tefsiri*, Düşün Yay. İstanbul, 2012, s. 281.

180 Ögmüş, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, İSAM Yay. İstanbul, 2010, s. 41.

181 Ahzâb, 33/ 33.

182 Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 229.

183 Zümer, 39/ 64-66.

184 Furkan, 25/ 63.

185 İbn Mâce, “*Syâm*”, 21.

let ve nankörlüğü vurgulanmıştır. Cehaletin, emanet olarak isimlendirilen kulluk ve şükür görevini ifade eden ayetlerde¹⁸⁶ geçmesi, insanoğlunun özellikle kulluk ve nimetlere karşı şükür görevini yerine getirmede büyük ihmali olduğunu gösterir.¹⁸⁷ Bu ayetlerde insanın çokça zulmeden (zalûm) ve bilinçsiz ve fütursuz davranan (cehûl) oluşuna vurgu yapılmıştır.

Câhiliyyenin temel unsurlarından biri, ilimden kaynaklanmaması ve doğrudan doğruya hevâlarına uyan kişilerin ‘emâniyelerine’ veya kurgularına dayanmasıdır. Emâniyy, ‘ümniyye’nin çoğulu olup, kişinin nefsinde, hayalinde kurguladığı, arzuladığı, peşinde koştuğu hayaller, kuruntular, boş arzulardır. Kuru temennilerden başka bir şey olmayan emâniyy, hevâlarına uyan kişilerin hep gerçekleştirmeye ve ulaşmaya çalıştıkları hayallerdir ki, işte bu tür hayallerle davranan insan, câhil insandır. Bu tür kişiler, ilimden uzaktır; kendilerine çizdikleri yol, düşünce ve yaşantı biçimleri ilme değil, ancak zanna ve hevaya dayanır; her şeyi zanlarına dayanarak ölçer, nefsânî takdir ve tahminlerle bir takım yargılara varırlar. Neticede de, câhiliyye, bir sistem, bir yaşantı ve düşünme-inanma şekli olarak ortaya çıkar¹⁸⁸ ve bütün kötülüklerin kaynağını oluşturur.

Kur’an’ı Kerim mü’minlere ağır başlı, vakûr, sabırlı ve takvalı olmalarını emrederken, kâfirlerin kalplerinde câhiliye taassubunun yerleşmiş olduğunu, bu duyguyla hareket ettiklerinden dolayı öfkeye kapılıp, duygularına yenik düştüklerini belirtir.¹⁸⁹ Onları böyle davranmaya iten de câhilî asabiyetleri, câhilî değer hükümleri ve câhilî hamiyetleri’dir.¹⁹⁰

2. 5. Tekebbür (التكبر)

“Küfr” kavramının içerdiği önemli bir unsur “kendini büyük görme” ya da “büyüklenme” anlamındaki tekebbür’dür. Kur’an, küfrün yapısındaki bu unsuru özellikle vurgular. “Kibir veya “tekebbür” bir kâfirin en tipik vasfı olarak temsil olunmaktadır. Dinî anlamda kâfir, insanları küçümseyen ve kendisiyle övünen kişidir. Kur’an’da kibirlenenlerin, olumsuz vasıflar alanının merkezinde ‘küfr’ vardır.¹⁹¹ Kalplerindeki ahireti inkâr duygusu onları müstekbir hale getirmiştir.¹⁹² Allah’ın tek ilâh oluşunu inkâr eden ve ahireti yalanlayan müstekbirler de saptırıcılardan sayılmıştır.¹⁹³ Şeytan da müstekbir tavrıyla Allah’ın emrine karşı gelen bir kâfir olmuştur.¹⁹⁴

Kendini beğenmek, insanlara karşı kibirlenmeye; kişilerin birbirleriyle olan

186 Ahzâb, 33/72; İbrahim, 14/ 34.

187 Aydın, Hayati, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi.*, s. 234

188 Ünal, Ali, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, s. 356-357.

189 Fetih, 48/ 26.

190 Ünal, Ali, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, s. 358.

191 Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 229.

192 Nahl, 16/ 22.

193 Nahl, 16/ 22-25.

194 Bakara, 2/34Arâf, 7/13; Kehf, 18/50; Tahâ, 20/116.

ilişkilerinde hakaret ve büyülenme duygusuna götürmektedir. Kur'an birçok ayette hakkı kabul etme konusunda müşrik ve münafıkların büyüklük (kibir) ve inat duygularını yermektedir.¹⁹⁵ Kendilerini büyük görenler imanı kabul edemezler, ayetlere iman etmeyenlerin yaptığı da, kendilerini büyük görmekten başka bir şey değildir.¹⁹⁶ Övünmek, bazı insanlarda görülen kompleks bir reaksiyondur. Bu kendini beğenme, gurur, yücelik ve kibir halidir. Bu duygu, bazı insanlarda, şahsiyetlerinin belirginleştiği davranışlara ait bir kimlik olma özelliği taşımaktadır. Kur'an, insanların yaptıkları büyülenme ve kibir arz eden davranışlarını yermektedir.¹⁹⁷ “*Yeryüzünde böbürlenerek dolaşanlar*” Kur'an'da saçma gururlarıyla böbürlenmiş, kulakları tırmalayan sesleriyle,¹⁹⁸ küçümseyerek fakiri ve zayıf ezenler sürekli kınanmaktadır.¹⁹⁹ Sahip olduklarıyla insanlara karşı övünmenin Allah katında olumsuz karşılandığı, bunu yapanların eleştirildiğini görmekteyiz.²⁰⁰

Allah Karun'a mal ve serveti iyilik ve ihsanda bulunması, serveti kendisine verenin Allah olduğunu bilmesi ve şükretmesi için vermişti. Ama O, bütün bu imkânları fesâd için kullandı. Karun, sahip olduklarını kendi bilgi ve becerisiyle kazandığını iddia ederek, gerçek mâlikin Allah olduğunu unuttu, nankörlük etti. Allah da kendisine, bu şekilde davrananların akıbetinin nasıl bir felaket olduğunu hatırlattı.²⁰¹ Firavun, sahip olduğu iktidarı, güçlü ordusu ve kibriyle ülkesinde ululuk tasladı, iktidarını sürdürmek ve halkını zayıflatmak için onları gruplara böldü, ileride kendisine karşı güç oluşturabileceğinden endişe ettiği erkek çocuklarını öldürttü, böylece O da fesatçılardan biri oldu.²⁰²

Kur'an Allah'ın verdiği servet ve evlat imkânlarını, övünme,²⁰³ başkalarını hakir görme,²⁰⁴ insanlara zulmetme, bozgunculuk yapma gibi kötülükler için değil,²⁰⁵ insanları ıslah etme,²⁰⁶ yoksulları doyurma,²⁰⁷ iyilik ve takva'nın yaygınlaşmasına yardımcı olma,²⁰⁸ insanları kölelikten kurtarma,²⁰⁹ akrabayı gözetme²¹⁰ gibi maslahatlar için kullanılmasını tavsiye etmektedir. Bununla insanda mal ve servet sebebiyle meydana gelecek kibir ve azgınlık duygularının bastırılması istenir.

195 Necati, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Çev. Hayati Aydın, Fecr Yay. Ankara, 2004, s. 95. (İlgili ayetler için bkz. Arâf, 7/ 75-76; Câsiye, 45/ 7-8; Münâfikûn, 63/ 5.)

196 Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 230.

197 İsrâ, 17/ 37.

198 Lokmân, 31/ 18-19.

199 Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, s. 231.

200 Kasas, 28/ 77-78.

201 Kasas, 28/ 79-80.

202 Kasas, 28/ 4.

203 Hadîd, 57/ 20.

204 Kehf, 18/ 34.

205 Fecr, 89/ 6-12.

206 Nisâ, 4/ 114.

207 İnsan, 76/ 8-9.

208 Mâide, 5/ 2.

209 Beled, 90/ 13-16.

210 Bakara, 2/ 177; İsrâ, 17/ 26.

2. 6. Şeytan

“Şeytan” “şe-ta-na” (شطن) fiil kökünde uzaklaştı, “Şâ-ta” (شط) fiil kökünden öfkeden yandı anlamına geldiği de söylenmiştir. Ateşten yaratılmış bir varlık olmasını aşırı öfkesine, asabiyet düşkünlüğüne bağlamışlardır. Hz. Peygamber (sav), “*hased bir şeytandır, öfke bir şeytandır*”²¹¹ sözüyle şeytanın bu özelliğine dikkat çekmiştir. Çünkü her iki durum da insanı içten içe yakan, rahatsız eden bir durumdur. Şeytan, insan ve cinlerin azgınlıklarına denir.²¹² Kibrinden şişip azan her şeye şeytan denir. Şer konusunda gösterdiği aşırı aldatıcılığı sebebiyle şeytan denmiştir. Şeytan bir anda sıvışıp kaybolan yılanı da benzetilmiştir.²¹³ “eş-Şeytaniyye” genel anlamda saptırıcı bir ismi temsil eden konum ve makamdır.²¹⁴

İnsanı Allah’ı anmaktan uzaklaştıran şeytan, bu duruma gelmiş bir insana musallat olur ve onun üzerinde hakimiyet kurmaya başlar. “*Kim Rahman’ın zikrini görmezlikten gelirse, biz onun başına bir şeytan sararız. Artık şeytan onun ayrılmaz bir dostudur. Şüphesiz bu şeytanları onları doğru yoldan saptırırlar. Onlar ise doğru yolda olduklarını sanırlar.*”²¹⁵ Kur’an’ı Kerim birçok ayette şeytanın aldatmalarına dikkat çekmekte ve insanlardan şeytanın vesveselerine aldanmamalarını istemektedir. Çünkü şeytan daima kötülüğe çağırır.²¹⁶ Ancak şeytanın, kötülüğü insana zorla dayatması yoktur,²¹⁷ sadece onları kendi peşine takabilir.²¹⁸

Şeytanın insana vadettiği şey zenginlik, teşvik ettiği ise açgözlülüktür, insanı oyaladığı ise boş vaatler²¹⁹ ve ulaşılmaz hayal ve büyük beklentiler, unuttuğu ise Allah ve ahiret gününün hesabı, verdiği ümit başkalarının şefaatiyle kurtulmadır.²²⁰ Çünkü şeytan insanı dünya hayatının süs ve eğlenceleriyle ve Allah’ın her şeye rağmen affedeceği ümidini vererek aldatmaya çalışmakta, Kur’an da buna karşı, şeytanın insan için yaman bir düşman olduğu uyarısını yapmaktadır.²²¹ İnsandaki sınırsız zenginlik hevesi, açgözlülük, haksızlık ve adaletsizliğe, bozgunculuk ve saldırganlığa sevk etmektedir.²²² Sonunda şeytan bütün bu ayartmalardan sıyrılıp çıkmakta ve bütünüyle insanı suçlamaktadır.²²³

Şeytanın çabası vesvese vermektir. Vesvesesiyle kötülükleri insana güzel göstermeye çalışır.²²⁴ İbrahim sûresi 14/ 22’de şeytan kendisinde böyle bir

211 Râgıp, el-İsfahâni, *el-Müfredât*, s. 383.

212 Ed-Dâmeğâni, *Kâmûs*, s. 264.

213 İbnu’l-Cevzi, *Nüzhetü’l-Âyuni’n-Nazar*, s. 374-376; Ed-Dâmeğâni, *Kâmûs*, s. 264.

214 El-Cürcani, es-Seyyid Ali b. Muhammed, *Kitabü’l-Ta’rîfât*, Mektebet-u Lübnan, Beyrut, 1990, s. 135.

215 Zuhuf, 43/ 36- 39.

216 Bakara, 2/ 268.

217 Şimşek, M. Sait, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 96-97.

218 İbrahim, 14/ 22.

219 İsrâ, 17/ 64.

220 Mevdudî, Ebu’-A’lâ, *Tefhimu’l-Kur’an, Çev. Heyet*, İnsan Yay. İstanbul, 1986, II / 515.

221 Fâtır, 35/ 5-6.

222 Dârimî, Sünen, “*Rekâik*”, 21; Tirmizî, Sünen, “*Zühhd*”, 43.

223 Haşr, 59/ 16.

224 Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s. 97.

güç ve yetkinin olmadığını açıkça söylemektedir.²²⁵ Bu ayet göstermektedir ki, gerçek şeytan insanın kendi arzuları, hevesleri ve kompleksleridir. Çünkü bu sözleriyle şeytan ortaya koymaktadır ki, kendisi günahkârın ruhuna ancak ayartma ve vesvese yoluyla ulaşmaktadır. Eğer insan ruhunda şehvete, öfkeye, boş ve bâtil inanç ve fantezilere doğru önceden bir eğilim, bir yatkınlık olmasaydı bu şeytanî vesveseler hiçbir şekilde etkili olmayacaktı.²²⁶ Dolayısıyla şeytanın ayartmalarıyla kişinin kendi duyguları, arzu ve hevesleri arasında çok sıkı bir bağlantı vardır.²²⁷ “Şeytan kendisine dost olan azgın takipçilerinden başka samimi mü’minler üzerinde etkili değildir” hatırlatması şeytanın hâkimiyet kurduğu kimselerle bir dostluk içinde olduğunu gösterir. “Şüphesiz kullarım üzerinde herhangi bir hâkimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sana tâbi (ve dost) olanlar müstesna.”²²⁸

Şeytan insanı kendi peşine takarken insandaki hırs, öfke, kıskançlık, övünme ve kibirlenme gibi zaafiyetleri kullanır. İnsan eğer bu zaafiyetlerden kurtulamaz ise şeytana bu yolda büyük bir fırsat vermiş olur.²²⁹ Şeytan, insana, özellikle de insanın kendisinin amellerini süslü göstermek suretiyle onu şirke sürüklemekte, Allah’ın yolundan alıkoymakta, hidayeti bulmasına mani olmaktadır.²³⁰ Şu ayet bunu gösterir: “Allah’a andolsun, senden önceki ümmetlere peygamberler gönderdik. Fakat şeytan onlara işlerini güzel gösterdi. O, bugün de onların dostudur ve onlar için elem dolu bir azap vardır.”²³¹

Şeytan sinsi iğvalarıyla insanları birbirlerine karşı tahrik etmekte ve bu yolla insanların arasını bozmaya çalışmaktadır. “Kullarıma söyle: (İnsanlara karşı) en güzel sözü (kelime-i tevhid) söylesinler. Çünkü şeytan aralarını bozar. Çünkü şeytan insanın apaçık düşmandır.”²³² Kur’an Hz. Yusuf ile kardeşlerinin arasını bozanın şeytan olduğu bildirmektedir.²³³ Bu anlamda, akrabaların arasını bozmaya çalışmak da bir fesat’tır.²³⁴

Hz. Musâ kendisine düşman olan bir topluluktan bir kişiyi öldürünce “Bu şeytanın işidir”. O, gerçekten apaçık saptırıcı bir düşmandır.”²³⁵ Sözleriyle şeytanın “saptırıcı” ve “düşmanlık çıkarıcı” olduğuna vurgu yapmaktadır. Şeytan, beşerin her türlü sorumluluğunu unutup günaha düşmesinde önemli bir paya sahiptir. Öyle ki bu payı ile o, nefsin önüne geçmiştir. Bu sebeple Kur’an’da şeytana nefisten daha çok yer verilmiştir.²³⁶

225 Mevdudî, *Tefhimu’L-Kur’an*, II/ 515-516.

226 Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı*, II / 506.

227 İsrâ, 17/ 65.

228 Hicr, 15/ 42.

229 Arâf, 7/ 175-176.

230 Neml, 27/ 24.

231 Nahl, 16/ 63.

232 İsrâ, 17/ 53.

233 Yûsuf, 12/ 100.

234 Râd, 13/ 25.

235 Kasas, 28/ 15.

236 Demirci, Muhsin, *Kur’an’ın Ana Konuları*, İFAV Yay. İstanbul, 2008, s. 136.

Şeytan, insandaki şehvî arzu, heves, hırs, kibir ve kıskanma gibi zayıf noktalarından istifade ederek insanı ayartmakta, onu kötülük yapmaya, fesat çıkarmaya yöneltmektedir. Bu tahrik ve ayartmaya karşı Kur'an insana kâmil bir iman ve sâlih ameller işlemeyi tavsiye etmekte, bu iki manevî zırha bürünmüş mü'minlere şeytanın söz geçiremeyeceğini bildirmekte,²³⁷ şeytanın kışkırtmalarına karşı Allah'a sığınmayı tavsiye etmektedir.²³⁸

Sonuç

İnsan hem duygusal hem de toplumsal bir varlıktır. Duygusal yönüyle insan fitratında var olan zafiyetlerinin etkisinde kalarak kötülüklerle meyletmektedir. Kendisine doğru yolu ve hakikati gösteren vahye tabi olmak yerine hevâsına uymak suretiyle doğru yoldan sapmakta, nefsinin ısrarla kötülüğe teşvik etmesi neticesinde cehâlet bataklığına saplanarak azgınlık yapmaktadır. Benliğinde meydana gelen bu kışkırtmalara engel olamayan insan kibrine yenik düşmesiyle kendisinin apaçık düşmanı olan şeytanın durumuna düşmektedir. İnsana dostça yaklaşan şeytan sinsi vesveseleriyle insanı aldatmakta ve kendi düştüğü bedbahtlık çukuruna insanı da düşürmek istemektedir.

İnsanın kendi zaafı, içindeki kötü duyguları, heva ve arzuları, şeytan, tağutlar, adâlet duygularını yitirmiş liderler ve idareciler, sahip olduğu imkânlar sebebiyle şımaran mütrafûn fesadın en önemli faktörleridir. İnsandaki şirk ve küfür yeryüzüne fesad olarak yansımaktadır. Bu sebeple Kur'an insanı fesada karşı uyarırken, tevhid ilkesine dikkat çekmektedir. Bunun için insana sahih bir imana sahip olması, şirk ve nifaktan uzak durması, isyan, aşırılık ve şımarıklıktan sakınması telkin edilmektedir. İnsan küfür, şirk ve nifakın neticesi olarak kirlenen kalbini kibir, haset, hırs, israf, fisk, fücur, cimrilik ve bencilik duygularından arındırılmalıdır. Bunun için de salih amellere yönelmeli, ahlâkî erdemleri kazanmaya çalışmalı, toplum ve çevreye karşı duyarlı ve sorumlu olmalıdır.

İnsan kendisini fesada sevkeden zafiyetlerinden kurtulmak, nefsinin kötü tahriklerini bertaraf edebilmek için vahyin rehberliğine uymalı, hevasına uymaktan sakınmalıdır. Ayrıca sahih bir imana sahip olmalı ve samimiyetle sâlih amel işlemelidir. Allah'ın büyüklüğünü takdir edebilmek için kendi acziyetini kabul etmeli ve her şartta şeytanı apaçık düşman bilip ondan uzak durmalıdır. Şeytanın kötülüğe tahrikinden kurtulmak için Allah'a sığınmalıdır.

Kaynakça

Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1999
 Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, (1-v) el-Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, trs.
 el-Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbu'l-Furûk*, b.y.y. trs.

237 Hicr, 15/ 39-41.

238 Fussilet, 41/ 36.

- el-Beydâvî, Nâsuri'd-dîn ebî Saîd Abdillâh b. Amr b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Dimeşk-Beyrut, 2000
- El-Cürcanî, es-Seyyid ali b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, Mektebet-ü Lübnan, Beyrut, 1990
- Çağrıçı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Birleşik Yay. İstanbul, 2000
- Çağrıçı, Mustafa, "*Cehâlet*" md., *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 219.
- Çelik, Celalettin, *Kur'anda Toplumsal Değişim*, İnsan Yay. İstanbul, 1996
- Ed-Dâmeğânî, Hüseyin b Muhammed, *Kâmûsu'l-Kur'an*, Dâru'l-ilm, Beyrut, 1983
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İfav Yayınları, İstanbul, 2008
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, İfav Yay. 4. Baskı, İstanbul, 2008
- Düzenli, Yaşar, *Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, İfav Yay. İstanbul, 2000
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, İşaret Yay. İstanbul, 1420/1999
- Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, Fecr Yay. 2. Baskı, Ankara, 1993
- Gazalî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Şeriket-u ve Mektebetu ve Matbat-u Musdafa, Mısır, 1939
- Güven, Şahin, *Erdemli Toplum İnşası Hucurât Suresi Tefsiri*, Düşün Yay. İstanbul, 2012
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'anda Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev.. (M. Kürşat Atalar), Pınar Yay. İstanbul, 2011
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'anda Tanrı ve İnsan*, Çev. M Kürşat Atalar, İstanbul, 2012
- İbn Aşûr, Muhammed b. Tâhir, *Tefsiru't-tenvir, ve't-Tahrîr*, (1-xxx) Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1974
- İbnul-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Nühzetü'l-Aynu'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, Müessesetür-Risâle, Beyrut, 1407/1987
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem en-Nesârî (el-Afriki el-Mısırî), *Lisânul-Arap*, (1-xv) Dâr-u Sâdir, Beyrut, 1990/1410
- İbn Kayyım, el-Cevziyye, *Kitabu'r-Rûh*, Çev. Şaban Haklı, İz Yay. İstanbul, 1993
- Koç, Ahmet, *Kur'anda İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yay. İstanbul, 2005
- Kuşeyrî, a. Kerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İstanbul, 2003
- Mevdudî, Mevlanâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, (1-vii), Trc. Heyet, İnsan Yay. İstanbul, 1986
- El-Mevlevî, Tâhir, *Mesnevi Şerhi*, Selam Yay. İstanbul, 1969
- Mukatil b. Süleyman, Ebi'l-Hasen b. Beşîr, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire, 1994
- Necatî, M. Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, (Çev. Hayati Aydın), Fecr Yay. Ankara, 2004
- Ögke, Ahmet, *Kur'anda Nefs Kavramı*, İnsan Yay. İstanbul, 1997
- Öğmüş, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, İsam Yay. İstanbul, 2010
- Öğmüş, Harun, *Câhiliye Döneminde Araçlar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013
- Râğıp, el-İsfahânî, *el Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Dâr-u Kahraman, İstanbul, 1986
- Er-râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, (1-xxx), Dâru'l-İhyâit-Turâsi'l-Arabi, Beyrut, 1417/ 1997
- Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, (1-v), Beyan Yay. İstanbul, 2012
- Ünal, Ali, *Kur'anda Temel Kavramlar*, Akademi Yay. İzmir, 2008
- Yar, Erkan, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsan Bütünlüğü*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2000
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, (1-x), Eser Neşriyat, b.y.y. Trs.
- Ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtada, *Tâcu'l-Arûs, Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (1-x), Matbaay-ı Hayriye, b.y.y. 1306
- Zemahşerî, Ebi'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, (1-iv), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995